

त्यागमूर्ती
अनुताई वाघ

डॉ. लीला पाटील

संस्कार सागर माला

त्यागमूर्ती

अनुताई वाघ

आचार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या यादीस
प्रसंगी (१९९६-९७)

डॉ. लीला पाटील

ऋचा प्रकाशन नागपूर

●
प्रकाशक क्र. : ८९

●
प्रकाशक मद्रक : प्रदीप मुळे, ऋचा प्रकाशन, ९, गजानन नगर,
नागपूर - १५, फोन - २२१८७८

●
संगणक जुळणी : स्पेक्ट्रा स्क्रीन्स अँड ग्राफिक्स, २२४, टिकेकर रोड,
धनतोली, नागपूर - १२

●
प्रथम आवृत्ती : १ नोव्हें. १९९५

●
© प्रकाशकाधीन

●
मुखपृष्ठ : चंद्रकांत दीक्षित

●
किंमत : ८.०० रुपये

●
प्रमुख वितरक : फेमस बुक सेंटर, नागपूर-१५

त्यागमूर्ती

अनुताई वाघ

अनुताई वाघ म्हणजे वारली बालकांना वरदान देणारी वारली माता. दलितांना जवळ करणारी दलित माता. कोसबाडच्या टेकडीला पूज्य अनुताई व त्यांच्या गुरू ताराताईचा स्पर्श झाला आणि टेकडीचे सोने झाले. अशा या अनुताई वाघ यांचा जन्म १७ मार्च १९१० साली झाला. त्यांच्या बालपणाबद्दल त्यांच्या तोंडून ऐकलेली माहिती तेवढी पुरेशी आहे कारण कोसबाड हे त्यांनी फुलवले आणि स्वतःलाही कै. ताराबाई मोडकांच्या संस्कारातून घडलेले असे म्हणणे उचित होईल.

अनुताईचा जन्म गरीब कुटुंबात झाला. त्यांच्या घराण्यात सरदारकी होती पण त्यांनी ती पाहिली नाही त्याची सुखंही त्यांना लाभली नाहीत. मात्र खानदानी गुण त्यांच्यात आले. अनुताईना चार बहिणी व एक भाऊ. अनुताई सगळ्यात मोठ्या आणि वडिलांच्या लाडक्या. लहानपणी वडील त्यांना रामायण-महाभारतातील कथा सांगायचे. त्यांची शिस्तही कडक. वडिलांच्या बदलीमुळे अनुताईचे शिक्षणही नीट होऊ शकले नाही. मात्र वडिलांनी त्यांना शिक्षणाची आवड निर्माण केली आहे.

निश्चित. शिकण्याची आवड निर्माण व्हावी यादृष्टीने लहान वयात अनुताईवर केलेले संस्कार त्यांच्या भावी आयुष्यात उपयोगी पडले. शिक्षणासाठी अनुताईला दुसऱ्याच्या घरी ठेवणं त्यांच्या आईला पसंत नव्हते. लहान वयात मुलं आई-वडिलांच्या सहवासात व समवेत असावीत त्यामुळे त्यांना योग्य ते वळण लावता येते अशी त्या मातेची भूमिका होती. अनुताई हा घरातील सर्वात मोठी बहीण व त्यानंतर तीन बहिणी. भाऊ एकच. त्याकाळाच्या परिस्थितीप्रमाणे चार मुली पाठोपाठच्या मग मोठ्या मुलीचं लग्न लवकर व्हावं हीच अपेक्षा.

अनुताईचे लग्न वयाच्या तेराव्या वर्षी झालं. आणि लग्नाला महा महिने झाले नाही तो वैधव्य आलं. खरं म्हणजे अनुताईचा नवरा महा महिन्यात देवाघरी गेला याचे अतोनात दुःख त्यांच्या आई-वडिलांना झाले. तसेच नवऱ्याच्या घरच्यांनाही तीव्र शोक झाला. 'घरी सगळी रडत होती म्हणून मी रडत होते. रडण्याइतकं काय भयंकर झालंय हे मला तेव्हा कळले नाही' अशी कबुली अनुताईनी दिली. कारण एकतर वय लहान शिवाय नवऱ्याचा तसा सहवासही नव्हता. नवरा-बायको हे तसं नातंही खऱ्या अर्थानं समजलं नव्हतं. त्यामुळे अनुताईना त्या प्रसंगाचे गांभीर्य प्रकटाने जाणवले नसावे.

अनुताईच्या पतीचे हे आकस्मिक निधन आणि त्यामुळे त्यांच्या आई-वडिलांना बसलेला तीव्र धक्का शब्दात न सांगण्यासारखा होता. एवढ्या लहान वयात वैधव्य! आता

अनुचे पुढे काय? हा प्रश्न आई-वडिलांसमोर होता. पण त्या काळात अनुताईनेच आई-वडिलांना धीर दिला कारण ते धैर्य, संकटाला सामोरे जाण्याचे सामर्थ्य हे संस्कार त्यांच्याकडून लहानपणी घरामध्ये झालेले आणि हुषार अनुने ते मनापासून आत्मसात केलेले होते. शिक्षण अर्धवट राहिलेले होते. शिकण्याची मनापासूनची आवड होती. ती तर त्यांच्या वडिलांनी रुजवलेली. अनुताईची ती इच्छा पूर्ण करण्याचा विचार वडिलांनी बोलून दाखविला. वडिलांना आपल्या मुलीच्या भावी आयुष्याची काळजी होती. पण घरात इतक्या लहान वयात विधवा झालेली मुलगी रमणार कशी? हा प्रश्नही होता.

अनुताईला दुर्गाबाई नेने यांनी अकोल्याला शिक्षणासाठी नेले. त्या त्यांच्या पहिल्या गुरू होय. दुर्गाबाई नेनेना अनुताई माई म्हणत. माईचे घर हे आता लहान वयाच्या अनुताईचे घर झाले. माई त्यांच्या 'आई' झाल्या. माईनी अनुताईवर संस्कार केले. अनुताईला लिहिती केली, बोलती केली आईनी. बोलायचं कसं हे सुद्धा माईनो शिकवावं! हे संस्कार तर अनुताईला आयुष्यभर विसरता आले नाहीत कारण कोसबाडच्या टेकडीवर आदिवासी मुला-बायांसाठी केलेले कार्य हे त्यांच्या बोलण्यातून नि अविश्रांत श्रमातून झालेले आहे.

माईचं घर हे अनुताईचं संस्कार केंद्र बनले होते. आई अनुताईकडून भाषण पाठ करून घ्यायच्या. लेखनाच्या बाबतीत सुद्धा त्यांचा फार कटाक्ष असे. लेखनाचा कंटाळा करता कामा नये

ही त्यांची शिस्त. त्यासाठी कष्ट करावे लागतात ही त्यांची शिकवण. पहाटे उठवून माई अनुताईला गच्चीवर न्यायच्या आणि पानं निबंध लिहिल्याशिवाय खाली उतारायचं नाही असा त्यांचा दंडक. या शिस्तीतूनच संवाद, गोष्टी यांचं लेखन अनुताईच्या हातून झालं. लहान वयात लेखन-संस्कार करण्याचे श्रेय माईला व तिच्या रूपाने भेटलेल्या आईला द्यावे लागतील.

अनुताई टिळक राष्ट्रीय कन्याशाळेची विद्यार्थिनी. तिच्यातील त्या शाळेने तर सुप्त गुण ओळखले होते. पण माईनी ते जास्त जाणून घेतलेले होते. अनुताईच्या सुप्त गुणांचा विकास करण्याचं, प्रकाशात आणण्याचं काम माईनी अगदी शिस्तबद्ध रीतीने केले, त्या घरातील संस्काराचा अनुताईच्या आयुष्यावर मोठा परिणाम झाला हे पुढे त्यांनी स्वतः मान्य केले व तसे नमूदही केले. आपल्या मुलाखतीमध्ये सुद्धा माईने केलेल्या संस्काराबद्दल अनुताईनी फार कृतज्ञतेने उल्लेख केलेला आहे.

अनुताईला वाचनाची आवड होती. तसेच ज्यामध्ये तिचा कल विद्यार्थीदशेत माईना दिसून आला तो सांस्कृतिक कार्यक्रमात सहभागी होण्याचा. इतर मुलींना सजवणं, घागरे नेसवणं, नाचाची माहिती देणं ते करण्यासाठी त्यांच्यात असलेला संकोच नाहीसा करण्यास मदत करण्यात अनुताई पुढाकार घेत असे, वयाच्या मानाने ती तशी प्रौढपणानं वागणारी हे माईच्या लक्षात आलेले होते. त्यांनी तिला शिकत असतांना सर्व कार्यक्रमात सहभागी होण्याचा आग्रह धरला आणि तसे उत्तेजनही दिले. आई-वडील

सुद्धा त्याबाबतीत सुधारणावादी विचाराचे होते. त्यांनी त्याबद्दल कधीही नापसंती व्यक्त केली नव्हती.

अनुताई अगदी लवकर पुण्याच्या हुजुरपागेत नोकरीला लागल्या. नोकरी करीत असताना शाळेचे वाचनालय हे त्यांचे आवडीचे. वाचनाची लहान वयात घराने लावलेली गोडी पुढे उपयोगी पडली. त्या वाचनात आपला वेळ घालवीत. तसेच शाळेतील मुलांचे सांस्कृतिक कार्यक्रम बसवत असत. शाळेच्या मुख्याध्यापिका श्रीमती आठवले यांना खूप आवडे. त्या अनुताईना घेऊन पुण्यातील व्याख्याने ऐकण्यासाठी जात. त्यावेळी वीर सावरकरांची सलग तेरा व्याख्याने अनुताईनीही ऐकली. या सर्वांमुळे अनुताईचं मन आपोआप घडत गेलं.

अनुताईची खंत अशी होती की स्वराज्य मिळण्यापूर्वीच्या स्वातंत्र्यसंग्रामात आपण भाग घेऊ शकलो नाही. पण सुगज्य करण्यामध्ये आपला हातभार लागावा ही तीव्र इच्छा.

पूज्य ताराबाई मोडक यांना पालघरच्या खेड्यामध्ये बालवाडी सुरू करायची होती. त्यांनी अनुताईना बालवाडी चालविण्यासाठी येण्याबद्दल विचारलं. अनुताईची इच्छा होती. ज्या ठिकाणी अनुताई काम करीत होत्या तेथे पगारापोटी त्यांनी सहा महिन्यांचे तीनशे रुपये घेतले होते. त्यापैकी तीनशे रु. ताराबाई मोडक यांच्या त्या संस्थेला दिले आणि त्या ताराबाईंबरोबर बाल शिक्षणाला वाहून घेण्यासाठी १९४५ मध्ये प्रथम बोर्डीला आल्या. १९५६ पर्यंत ताराबाईंची मदतनीस

म्हणून काम केले. बोर्डीत बालशिक्षणाच्या प्रयोगात त्या अगदी मनापासून सामील झाल्या.

१९५६ नंतर ताराबाईंनी ती संस्था बोर्डीहून कोसबाडला आणली. ताराबाईंनी विकासवाडीचा आराखडा तयार केला. सरकारची मंजूरीही मिळविली. विकासवाडी प्रकल्पामध्ये पाळणाघर, बालवाडी, प्राथमिक शिक्षण, एकत्र विकासवाडी आणि प्रशिक्षण देणारं ट्रेनिंग कॉलेज यांचा समावेश होता पण अपेक्षेप्रमाणे प्रतिसाद मिळेना. शाळेत मुलं येईनाशी झाली. कुरणावर गुरं राखणं ही शिक्षणापेक्षा त्यांची महत्त्वाची गरज होती. मग ताराबाईंच्या सूचनेप्रमाणे कुरणशाळा सुरू केल्या. कुरणशाळा म्हणजे कुरणात शाळा. तिथं असलेल्या साधनांचा वापर कल्पकतेने अनुताईंनी करून त्या शिक्षण देत असत. अनुताई शाळेतील मुलांमध्ये खूप रमल्या. मनापासून त्यांनी हे काम केलं. त्यांचं म्हणणं असं की, “दाभोणला नवा प्रकल्प सुरू केला तिथं सुविधा नव्हत्या. त्या प्रकल्पाचं नाव ग्राम-मंगल प्रकल्प. पण चांगला पगार देणार असाल तर तेथे काम करायला, नोकरीला लोक यायला तयार आहेत. ही परिस्थिती चिंताजनक आहे. आज पाणी जास्त झालंय आणि दूध पातळ झालंय. कार्यापेक्षा बोलाबाला करण्याचा प्रकार अधिक. शिस्त व सिसिरिटी यांची अधिक गरज आहे. लोक कामासाठी तयार नाहीत, पगारासाठी येणार.”

अनुताईंवर लहानपणी शिस्त व प्रामाणिकपणाने कोणतंही

काम करण्याचे संस्कार झाले. अर्थात् संस्कार करणारं घर व वडिलधारी माणसं असूनही त्याच्याच जोडीला संस्कार ज्याच्यावर करायचे त्याचाही मनःपूर्वक प्रतिसाद हवा तो अनुताईंकडून मिळत गेला. त्याचा फायदा हा घराला न होता तो अधिक प्रमाणात आपल्या भावी आयुष्यातील ध्येय साध्य करण्यासाठी होईल हे अनुताईने ओळखलेले. म्हणूनच कोसबाडचं काम विशेषतः कुरणशाळेच्या प्रकल्पामुळे त्यांना ‘पद्मभूषण’ हा सन्मान मिळाला. खरे तर तो सन्मान अनुताईंना मिळाल्याने त्या सन्मानाची उंची वाढली असेच म्हणावे लागेल.

अनुताईंची वरिष्ठांची आज्ञा मानायची, मनःपूर्वक आचरणात आणायची अशी वृत्ती होती. सांगकामेपणाचा लवलेश नव्हता. निष्ठा आणि आज्ञाधारकपणाच्या जोडीला भक्तिभाव होता, श्रद्धा होती. अनुताईंकडे या गुणांचा खजिना होता नि तो लहानपणी झालेल्या संस्काराचा परिपोष होय. शिक्षिकेने आईच्या ममतेने वागले पाहिजे अशी अनुताईंची शिकवण. स्वतःला मूलबाळ नसलेल्या अनुताईंचं हृदय मातृत्व भावनेनं अगदी ओथंबलेलं. या संदर्भात एकदा त्यांची मुलाखत घेतांना गिरीजा कीर यांनी प्रश्न विचारला होता,

“ताई तुमच्या भावंडाविषयी तुम्हाला अपार प्रेम. पहिली मुलगी म्हणजे वडिलांच्या तुम्ही लाडक्या. आईच्या कर्तव्यदक्षतेचाही तुम्ही आवर्जून उल्लेख करता. घरादाराविषयी तुम्हाला अपार प्रेम. मग आपलं घर असावं, संसार करावा असं

कधीच मनात आलं नाही? हे सेवेचे व्रत स्वीकारावसं का वाटलं?"

या प्रश्नाचं उत्तर हे अनुताईच्या लहानपणच्या संस्कारातून मिळालेलं असं आहे. त्या म्हणाल्या, "व्रत वगैरे काही नाही गिरीजाताई. एकदा ज्या मार्गानं जायचं ठरवलं त्या मार्गाने गेले. तेराव्या वर्षी विधवा झाले नि त्यानंतर अभ्यास व मुलांच्यात बोर्डी कोसबाडमध्ये इतकी रमले की लग्न, संसार अशा गोष्टी कधी मनात आल्याच नाहीत. किती विनम्रपणा आणि आत्यंतिक प्रामाणिकपणाची कबुली देण्याची अनुताईची ही निर्धारयुक्त मानसिकता!

आणखी एक आठवण म्हणजे अकोल्याला त्यांना माईनी म्हणजे दुर्गाबाई नेनेनी नेले. तेराव्या वर्षी विधवा झाल्यावर त्या तिकडे गेल्या. त्यावेळी माई व त्यांचे यजमान बापू बोलत होते, "काय ही पोरणी! विधवा झाली आपलं पुढं कसं होईल. काय होईल याची काळजी नाही. अंधरुणाला टेकल्याबरोबर घोरायला लागली." हे बोलणं अनुताईनी ऐकलं. अगदी आयुष्याच्या अखेरपर्यंत अनुताई अंधरुणाला टेकले की गाढ झोपी जायच्या. कारण निर्धारित केलेल्या ध्येयावर एवढं प्रेम नि त्यात रमण्याची समाधानी वृत्ती, तसेच आपल्या गुरूवर निष्ठा. अनुताईना श्रद्धास्थानं मिळत गेली नव्हे त्यांनी आपल्या मनमिळावू कर्तव्यदक्षपणा, आज्ञाधारक वृत्ती, रात्रंदिवस राबण्याची तयारी यातून ती मिळत गेली. हे संस्कार त्यांच्या आई-वडिलांच्याकडून

लहानपणात झालेले नि माईच्या घरानं शिक्षणाची संधी देऊन व त्याहीपेक्षा अधिक प्रमाणात चांगल्या वर्तणुकीची, कष्टाची व वाचनाची आवड निर्माण केली.

अनुताई रात्रीची शाला चालवत असत. विद्यार्थ्यांत आणि आपल्यात आपुलकीचं नातं निर्माण व्हायला हवं असं त्यांनी ठरवलं. रोज एका विद्यार्थ्याच्या घरी जेवायला जायचं. 'तुम्ही जे खाता तेच मला वाढा' त्यांचं जेवण म्हणजे वरणामध्ये भोपळ्याची पानं, अंबाड्याची पानं असायची. फोडणी मसाल तर ठाऊकच नव्हता. शिजवलेली रातेलीच त्यांच्यासमोर ठेवायचे. त्यांच्या घरात जेव्हा जेवले त्यावेळी त्या लोकांच्या परिस्थितीची, दारिद्र्याची त्यांना कल्पना आली. अशा अनुभवातून खूप शिकता येतं ही त्यांची धारणा. त्याप्रमाणे शेवटपर्यंत कृतेशील बनणारी ही प्रचंड कर्तृत्व असूनही विनम्रतेची वंदनीय मूर्ती होय.

कोसबाड म्हणजे अनुताईची प्रयोगशाळा. आदिवासी मुलांना शाळेत आणून शिकवणे एवढेच अनुताईचे ध्येय नव्हते. माणसासारखे त्यांना जगायला शिकवणे हे ध्येय. त्यासाठी त्यांनी झपाटून काम केलं आपलं आयुष्य त्या नि त्याच कारणासाठी वेचलं. रात्रंदिवस मुलांचा ध्यास. अत्यंत कुशल व शिस्तीचा प्रशासक म्हणजे अनुताई. तितक्याच प्रेमळ आणि प्रयोगशील व कार्यावरील अविचल निष्ठेच्या अनुताई. ताराबाई मोडक अनुताईना आपला मुलगाच मानीत. हे मानणं अगदी औचित्यपूर्ण

कारण अनुताईला लहानपणी वडिलांनी मुलासारखं वाढविलं नि विधवा झाल्यावरही तिच्या माता-पित्यानी लहान वयात शिक्षण घेण्यासाठी अकोल्याला पाठविलं. तीच विचार व कृती अनुताईच्या अंगी आली ती लहानपणी. स्वतःचं विधवापण, मुलगीपण विसरून आदिवासींच्या उन्नतीसाठी व त्यांच्या कल्याणासाठी झोळी हाती घेऊन वणवण फिरतांना. रात्रीची शाळा घेण्यासाठी दूरवर जाताना, अनेक वस्त्या, वाडे. विजेची सोय नसतानाही अनोळखी ठिकाणी हिंडणाऱ्या अनुताईचं कणखर मन, निर्भय वृत्ती व कर्तृत्व पुरुषाला लाजवेल असेच !

‘आधी केलं मग सांगितलं’ हे अनुताईचे आयुष्याचे सूत्र. सर्व कार्यकर्त्यांना भातरोपणीला नेणाऱ्या, आचाऱ्याची भूमिका करणाऱ्या शहरी पोशाखाची संस्कृतीपासून अलिप्त राहून मातृभूमीच्या अंगाखांद्याशी लगट करण्याचा आनंद देण्याघेण्याचे अनेक उपक्रम राबविणाऱ्या अनुताई, श्रमप्रतिष्ठा वगैरे शब्दांच्या झुंबरांच्या प्रकाशात न वावरता प्रत्यक्ष कृतीतून निखळ सुंदर साधा स्वच्छ निर्मळ प्रकाश व हवेइतकं सुलभतेनं जीवन जगणाऱ्या अनुताई, कोणालाही नोटीस न काढता संडास सफाईचं काम करणाऱ्या या महान सेविका. त्यांच्या सहनशीलतेचा आदर्श सर्वासमोर रहावा असा एक प्रसंग.

२ जून १९७१ चा दिवस. ताराबाईचे घरासमोरील कुंपणाची मेंदी गच्च दाटलेली. त्यादिवशी अनुताई रात्री बालसेविकांच्या वसतीगृहात त्यांचे कार्यक्रम पहाण्यासाठी गेल्या

होत्या. ताराबाईंना झोपेच्या गोळ्या देऊन १० वाजताच झोपवण्यात आले होते. अनुताई त्यानंतर तास-दीड तासांनी वसतीगृहातून परत आल्या. फाटकाशी आल्या. फाटक उघडण्यासाठी फाटकावर हात ठेवताच तेथे विसावलेल्या मण्यार या अत्यंत विषारी सपने दंश केला.

अनुताई किंचाळल्या नाहीत. ओरडल्या नाहीत. ताराबाईंची झोप मोडेल म्हणून तोंडून आवाज केला नाही ! उलट असह्य वेदनेने विव्कळत मनगट घट्ट पकडून मागे फिरल्या. वसतीगृहाच्या पायरीवर जाऊन बसल्या. मुलींना त्यांनी हाका मारल्या. द्वारकाताई धावत आल्या. अनुताईंनी साप चावला वाटतंय असं घंडपणं सांगितलं, सर्वजण म्हणत होते, “ताई घरात चला ना !” तसल्याही अवस्थेत अनुताईनं काय म्हणावे ? “तिकडे ताईंना झोप लागली आहे ना ? त्यांना त्रास होईल.” स्वतःपेक्षा दुसऱ्यांच्या त्रासाचा आपल्याकडून उपद्रव होऊ नये म्हणून केवढा निग्रह नि अट्टहास आणि तोही मण्यार चावल्यानंतर मरणाच्या दारी असलेल्या प्रसंगात !

त्यानंतर डॉक्टरांना फोन केला. जीपमध्ये बसून त्यांना नेणारी मंडळी बापटसर, अप्पा कोसके, पाटील गुरुजी, रमाताई व त्यांच्या शिष्या सिंधुताई अंबिके अत्यंत कंपित अंतःकरणाने निघालेले पण अनुताई सारख्या बोलत, हंसत होत्या. इतकेच नव्हे तर असे एक वाक्य बोलल्या ! त्या म्हणाल्या, “सर्व हिशेबांवर माझ्या सहा आहेत. आजपर्यंतचं माझं काम पूर्ण झालेलं आहे !”

ही निरवानिरवीची भाषा ऐकून सर्वांना गलबलून आलं पण अनुताईच्या चेहऱ्यावर दुःख नाही - वेदना नाही, निराशा भय नाही! ही निर्भयता एकदम नव्हती आलेली तर लहानपणीच्या संस्कारातून आलेली.

राग, आंदळआपट आणि त्रागा अनुताईच्या व्यक्तिमत्वातच नाही. खोलीभर पाणी असतांना रात्रभर बसून रहाणाऱ्या अनुताई. अनुताई कै. ताराताई यांच्या छायेत मोठ्या झाल्या. तशाच अनुताई. त्यांचं जीवन अमृतमय! त्यांच्या जीभेवरही अमृतच! माणसाच्या तोंडात अमृत हवं! कोणताही पदार्थ चांगला म्हणून खावा! हे अनुताईचं तत्वज्ञान. तोंडात अमृत असलेल्या अनुताईचं जीवनही अमृतमय.

